

MODELE KAPITALIZMU – GRANICE EWOLUCJI W WARUNKACH CZWARTEJ REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

Wybrane refleksje na tle studiów literatury przedmiotu

Wprowadzenie

W naukowych analizach dotyczących przemian formacji społeczno-ekonomicznych coraz częściej wskazuje się na zjawiska, które mogą być traktowane jako symptomy, zwiastuny końca formacji, która obecnie zdominowała świat, tj. kapitalizmu. Coraz więcej jest publikacji z symptomatycznymi określeniami w ich tytułach, takimi jak *koniec kapitalizmu*, *zmierzch kapitalizmu* itp. (vide *Bibliografia*)¹. Znany amerykański socjolog Immanuel Wallerstein wręcz prognozuje, że koniec tej formacji nastąpi za około 20-40 lat (Immanuel, 2017). Na symptomatycznym rysunku, którym opatrzone dotyczący problematyki końca kapitalizmu wywiad z tym naukowcem, przedstawiona jest tablica ogłoszeń z napisem „Koniec jest bliski” („The end is near”), przy czym słowo bliski (near) zostało przekreślone i zastąpione słowem „here”, co by oznaczało, że już mamy do czynienia z początkiem końca kapitalizmu (Immanuel, 2017).

Powstaje w związku z tym pytanie o podstawy takich opinii. W niniejszym rozdziale kwestia ta rozpatrywana jest w kontekście przemian cywilizacyjnych. Porównywane są wybrane cechy rzeczywistości społeczno-gospodarczej, w jakiej zapoczątkowany został przełom cywilizacyjny, prowadzący do przekształcania feudalizmu w kapitalizm z cechami charakteryzującymi współczesny kapitalizm. Za podstawowe z tych cech przyjęto: potencjał wytwórczy, technologie i stosowane metody komunikacji społecznej oraz stratyfikację społeczną, ze wskazaniem na górne i dolne warstwy społeczne. W przedstawionej tu analizie zakłada się, że są to podstawowe wyróżniki formacji społeczno-gospodarczych, choć oczywiście takich wyróżników jest więcej, w tym chociażby takie jak wzorce kulturowe (vide: Kleer, 2018). Zakłada się zarazem, że zmiany w tych trzech obszarach oznaczają przejście do innego typu formacji społeczno-gospodarczej.

Takie podejście może być oczywiście uznane za kontrowersyjne. Nie jest bowiem wolne od wad wynikających przede wszystkim z wprowadzanych, w związku z ograniczeniami objętościowymi artykułu, skrótów myślowych i uproszczeń. Jednak do uproszczeń takich upoważniają obszernie studia na ten temat, których szczegółowe wyniki prezentowane są w literaturze przedmiotu, stanowiącej podstawę niniejszego tekstu.

Podstawowe pytanie stawiane w tym opracowaniu to pytanie o granice ewolucji kapitalizmu. Zarówno analizy teoretyczne jak i badania empiryczne wskazują bowiem na mnogość jego modeli (Amable, 2003; Campbell, 2010; Farkas, 2016; Rapacki, 2018). Ewolucja modeli kapitalizmu może być zatem potraktowana jako przejaw jego dostosowywania do zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej, w tym także politycznej. Powstaje jednak pytanie o granice takiej ewolucji, granice zmian, których przekroczenie można uznać za odchodzenie od kapitalizmu. Są to pytania, na które wciąż nie ma ostatecznej odpowiedzi, a poglądy na ten temat są wielce zróżnicowane. Wskazuje to zarazem na potrzebę analiz tej problematyki. Analizy takie są niezbędne tym bardziej, że mimo ewolucji modeli kapitalizmu, we wszystkich niemal krajach o tym systemie nasilają się rozmaite przejawy chaosu. M.in. formułowane są opinie, że podłożem tego chaosu jest dokonujące się przesilenie cywilizacyjne,

---

¹¹ W tekście tym wykorzystałam niektóre fragmenty innych moich publikacji, wyszczególnionych w *Bibliografii*. W większości fragmenty te zostały uzupełnione lub przededagowane.

czy raczej przesilenia, jeśli uwzględnić różnice w poziomie rozwoju poszczególnych krajów (Kleer, 2018).

Przesilenie cywilizacyjne oznacza sytuację, kiedy jedna cywilizacja się kurczy i wypierana jest przez nową. Obecnie w krajach rozwiniętych oznacza to przechodzenie od cywilizacji industrialnej do postindustrialnej, wciąż jeszcze niedostatecznie zbadanej i niejednorodnie nazywanej (cywilizacja informacyjna, informatyczna, cyfrowa, digitalna, cywilizacja wiedzy, gospodarka 4.0 itp.). Istnieją przy tym wyraźne luki poznawcze zarówno w teorii, jak i w sposobie uprawiania polityki społeczno-gospodarczej przez poszczególne państwa. Trudno odmówić racji futurologowi Kevinowi Kelly'emu, który dochodzi do wniosku, że kreowane w wyniku dokonującej się obecnie rewolucji cyfrowej głębokie i coraz szybsze przemiany współczesnego świata sprawiają, że „żyjemy w czasach «stawania się» i wszyscy stajemy się nowicjuszami” (Kelly 2018, s. 23). Ryszard Kapuściński, który w jednym z wywiadów stwierdził, że obecnie „przeszłość nie staje się historią, lecz od razu archeologią, /.../ z którą nie mamy już żadnego emocjonalnego związku”. Zarazem charakterystyczne obecnie przejawy narastającego chaosu, zwłaszcza sytuacje, kiedy różne odmiany kryzysów społeczno-gospodarczych stały się niemal codziennością, traktowane są przez niektórych naukowców, analityków, futurologów, a nawet niektórych głównych aktorów życia społeczno-gospodarczego jako zapowiedzi właśnie końca kapitalizmu. Jest to opinia, która nie może być bagatelizowana, tym bardziej, że chaos ten narasta, obnażając podstawowe niedostosowania modeli kapitalizmu do zmieniającej się dynamicznie rzeczywistości. W artykule tym przedstawione zostały główne przejawy tych niedostosowań, ich podłoże wynikające z przemian cywilizacyjnych oraz ich wpływ na przyszłość i granice ewolucji kapitalizmu.

Dysfunkcje kapitalizmu

Zarówno rzeczywistość, jak i wyniki badań naukowych, dotyczących współczesnego kapitalizmu niemal jednoznacznie wskazują, że kapitalistyczny świat pogrąża chaos (Kleer, 2018; Mączyńska, 2018). Chaos ten dotyczy zarówno sfery ekonomicznej, jak i społecznej, w tym politycznej oraz ekologicznej. Potwierdzają to liczne publikacje (vide: *Bibliografia*). Szczególnie wyraziście kwestie te przedstawione zostały w najnowszym *Raporcie* przygotowanym z okazji przypadającego na kwiecień 2018 roku jubileuszu pięćdziesięciolecia powstania Klubu Rzymskiego. Opublikowany w 2018 r. kolejny – 44. *Raport* tej organizacji autorstwa Ernsta Ulricha von Weizsäckera i Andersa Wijkmana, przy współudziale 38 innych badaczy, pod znamienym tytułem *Ejże! Kapitalizm, krótkowzroczność, populacja i zniszczenie planety*, można traktować jako swego rodzaju syntezę dotyczącą groźnych nieprawidłowości cechujących współczesny świat (Weizsäcker, Wijkman, 2018). Zarazem *Raport* ten może stanowić przestrożę przed dalszymi, wysoce negatywnymi następstwami występujących we współczesnym świecie dychotomicznych zjawisk. Wystarczy przytoczyć tu niektóre tytuły rozdziałów i podrozdziałów owego *Raporu*: *Świat w chaosie*; *Różne rodzaje kryzysu i poczucie bezradności*; *Finansjalizacja: zjawisko chaosu*; *Nie zrównoważone systemy rolnictwa i żywności*; *Przerazająca „osobliwość” i „techniki wykładnicze”*; *Jeszcze raz mit PKB: traktowanie kosztów, jakby były korzyściami*; *Kapitalizm stał się arogancki*; *Porażka doktryny rynkowej*; *Błędy filozoficzne doktryny rynkowej*; *Filozofia redukcjonistyczna jest płytką i nieodpowiednią*; *Nadużywanie techniki*; *Luki pomiędzy teorią, edukacją a rzeczywistością społeczną*. Zarazem w *Raporcie* tym wskazuje się, że w związku z narastaniem światowego chaosu przesłania i przestrogi zawarte w opublikowanym w 1972 roku *Raporcie* Klubu Rzymskiego pt. *Granice wzrostu* (Meadows, Meadows, Behrens, Randers, 1973) zyskują na aktualności. Ocenia się m.in. , że: „Dzięki tej książce Klub Rzymski był jedną z pierwszych organizacji, która odniosła się do wyzwania nietrwałego wzrostu gospodarczego” (Weizsäcker, Wijkman, 2018). Na zagrożenia wynikające z fundamentalizmu rynkowego i słabości teorii ekonomii zwracano jednak uwagę już wcześniej. Już w 1954 r. Karl Polanyi w książce pt.

„Wielka transformacja” zdiagnozował główną perwersję systemu kapitalistycznego, sprowadzającą się do uczynienia spraw gospodarczych nadrzędnymi w stosunku do spraw ludzkich. W wyniku tego to gospodarka rządzi człowiekiem, a nie odwrotnie. Zdaniem Polanyi’ego, system porządkowany przede wszystkim interesom kapitału, system, w którym ludzie stają się pionkami w szachowej grze interesów, skazany jest na zagładę (Polanyi, 2011). Wg Polanyi’ego, „[...] kontrola systemu gospodarczego przez rynek ma [...] wszechogarniający wpływ na całą organizację społeczeństwa – oznacza to, że społeczeństwo może funkcjonować jedynie jako dodatek do rynku. Gospodarka nie jest zakorzeniona w relacjach społecznych – zamiast tego to relacje społeczne są zakorzenione w systemie gospodarczym. [...] Kiedy bowiem system gospodarczy jest już zorganizowany w ramach odrębnych instytucji, opartych na konkretnych motywach i mających specjalny statut, społeczeństwo musi być ukształtowane w taki sposób, aby system mógł funkcjonować na swoich własnych prawach. Tak należy rozumieć znane stwierdzenie, że gospodarka rynkowa może funkcjonować jedynie w społeczeństwie rynkowym” (Polanyi, 2003, s. 70)

Chyba najbardziej dobitnie identyfikował dysfunkcje kapitalizmu John Kenneth Galbraith, który już w latach 80. minionego wieku przestrzegał, że prorynkowa retoryka jest silnie związana z interesami gospodarczymi. Zaś interes gospodarczy rodzi zazwyczaj uświęcające go ekonomiczne uzasadnienie” (Galbraith, 2011, s. 274). Opinia ta nabiera szczególnego znaczenia obecnie, w sytuacji nasilających się przejawów dysfunkcji kapitalizmu, czego dotychczasową kulminacją był zapoczątkowany w USA kryzys finansowy z 2008 roku, którego konsekwencje wciąż jeszcze w wielu krajach są odczuwalne. Znajduje to też odzwierciedlenie w niepocholebnych nazwach współczesnego kapitalizmu, takich jak „turbo-kapitalizm” (Luttwak, 2000), „casino-capitalism” (Strange 1986), „kapitalizm nowotworowy” (John McMurtry, 2013), „McWorld” (Barber, 2007), czy określenie „fundamentalizm rynkowy” (Rist, 2016) i in. Nazwy te wyrażają brak harmonii w kształtowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego, co skutkuje zarazem anomią społeczną i erozją systemu wartości, w tym etyki. Kwestie te są także przedmiotem licznych, innych publikacji, w tym publikacji noblistów Deatona (2013, 2014, 2016), Stiglitz (2010, 2015), Shillera, Akerlofa i innych. Dwaj ostatni wymienieni autorzy scharakteryzowali ułomności świata systemu wolnorynkowego w książce pod wielce wymownym tytułem *Złocić frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa* (Akerlof, Shiller, 2017). Ekonomisci ci deklarują się jako zwolennicy wolnego rynku, ale zarazem podkreślają, że w gospodarce prawdziwie wolnorynkowej istnieje nie tylko pełna swoboda wyboru oferty rynkowej, lecz także swoboda manipulacji i oszustw. Krytyczne oceny kierunków rozwoju współczesnego świata kapitalistycznego zawarte są też w wielu innych publikacjach (T. Piketty, P. Frase, I. Wallerstein, J.K. Galbraith – vide: *Bibliografia*).

W związku z tym nie brakuje analiz wskazujących na nieuchronny zmierzch kapitalizmu. Najbardziej ostre opinie na ten temat formułuje amerykański socjolog, historyk i ekonomista, Immanuel Wallerstein uznawany za intelektualnego ojca teorii systemów światowych, oceniający, że kapitalizm ma przed sobą krótką przyszłość, nie dłuższą niż 20–40 lat. (Immanuel, 2015). Kapitalizm współcześnie cechuje bowiem narastająca częstotliwość kryzysów, stagnacja i gasnący wzrost gospodarczy oraz rosnący stopień niepewności, ryzyka i niestabilności. Jednak Wallerstein nie przypisuje tych słabości współczesnego kapitalizmu i jego niestabilności okresowym, przejściowym wahaniom, wynikającym z naturalnego dla gospodarki wolnorynkowej cyklu koniunkturalnego. Jego zdaniem przyczyny są głębsze i mają charakter strukturalny, wiążący się m.in. z następstwami rewolucji cyfrowej. Wallerstein przestrzega zarazem, że nie ma gwarancji, iż nowa postkapitalistyczna formacja, która zastąpi kapitalizm, będzie lepsza. Podkreśla, że nie wiadomo czy będzie czymś lepszym czy czymś gorszym (Wallerstein, 2016). W analizach schorzeń kapitalizmu wykazywane są błędy

w polityce kształtowania modelu systemu społeczno-gospodarczego. Stąd też m.in. Nouriel Roubini podkreśla, że kryzys zadecyduje o przyszłych rozwiązaniach, wykreuje przyszłość i ramy ustroju gospodarczego („Crisis will figure in our future”) (Roubini, Mihm, 2010, s. 6).

Współczesny kapitalizm szczególnie wyraziście charakteryzuje brytyjski ekonomista Paul Collier. Wskazuje na swego rodzaju *zarłoczność* tego systemu, cechujący go egoistyczny indywidualizm, kreujący *społeczeństwo rottweilerów* (Collier, 2017, Collier 2018).

Przyczyny nasilających się dysfunkcji kapitalizmu są złożone i synergicznie sprzężone. Wiele jednak wskazuje, że ich podłoże związane jest z dokonującą się rewolucją cyfrową.

Rewolucja cyfrowa. Własność vs. dostęp

Jedną z najbardziej uwidaczniających się, niepodważalnych cech współczesnego świata jest narastający dynamizm przemian, kreowanych przede wszystkim przez rewolucję cyfrową, przez Internet. Dokonująca się w wyniku tego w skali globalnej zmiana paradygmatu cywilizacyjnego wyraża się w wypieraniu cywilizacji industrialnej przez inną, postindustrialną, ciągle jeszcze niedodefiniowaną (niezbyt chyba fortunnie określaną jako „gospodarka oparta na wiedzy”). J. Kleer wskazuje w związku z tym na dokonujące się przesilenie cywilizacyjne, czy raczej przesilenia, jeśli uwzględnić różnice w fazach rozwoju poszczególnych krajów (Kleer 2018). W krajach rozwiniętych oznacza to przechodzenie od cywilizacji industrialnej do postindustrialnej, wciąż jeszcze niedostatecznie zbadanej, niedodefiniowanej i niejednorodnie nazywanej (cywilizacja wiedzy, digitalna, cyfrowa i in.). Dynamika przemian jest tak wielka, że charakteryzowane przez A. Tofflera w jego osławionej *Trzeciej fali* (Toffler 1996) przemiany jakie przyniosła komputeryzacja to już historia, niemal zamierzchła przeszłość, a współczesność to m.in. nano- i biotechnologie oraz kolejne, nowe fale jakie kształtowane są przez postęp robotyzacji i sztuczną inteligencję. Trafnie wyraża to Ryszard Kapuściński, który w jednym z wywiadów stwierdził, że obecnie „przeszłość nie staje się historią, lecz od razu archeologią, /.../ z którą nie mamy już żadnego emocjonalnego związku. To wielka słabość współczesnego człowieka, wielkie jego nieszczęście. Nie może on zakotwiczyć się w historii, bo minione zdarzenia znikają z jego świadomości”. Do podobnego wniosku dochodzi też futurolog Kevin Kelly, który w książce pod znamienym tytułem *Nieuniknione. Jak inteligentne technologie zmieniają naszą przyszłość* prognozuje, że większość technologii, które zdominują funkcjonowanie gospodarki i społeczeństwa za 30 lat, nie została jeszcze wynaleziona, zaś w wyniku niebywałego dynamizmu przemian „żyjemy w czasach «stawania się» i wszyscy stajemy się nowicjuszami” (Kelly 2018, s. 23). Opisywany ponad dekadę temu przez Grzegorza W. Kołodko *wędrujący świat*, od owej wędrówki coraz wyraźniej przechodzi do galopu (Kołodko 2008). Świat staje obecnie u progu tzw. czwartej rewolucji przemysłowej (Przemysł 4.0), wyrażającej się w rozwoju sztucznej inteligencji, stanowiącej połączenie potencjału fizycznego, cyfrowego i biologicznego (w tym technologie wszczepialne).² Symbole trzech pierwszych rewolucji przemysłowych to kolejno: maszyna parowa, elektryczność (żarówka) i komputer..

Dzięki Internetowi rozwija się gospodarka współdzielenia (*sharing economy*), sieci społecznościowe i Internet Rzeczy (*Internet of Things*). Pojawiają się nowe, jeszcze przed paroma laty nieznanne formy działalności gospodarczej, opartej na sieciowych relacjach między producentami a nabywcami, relacjach niewymagających od producentów angażowania

---

² Przemysł 4.0 - Industrie 4.0 to pojęcie wprowadzone w 2011 r. przez niemieckich specjalistów z zakresu wysokich technologii: H. Kagermanna, W.-D. Lukasa, W. Wahlsteara i upowszechnione przez K. Schwaba, założyciela i przewodniczącego World Economic Forum w Davos (Schwab 2018).

własnych zasobów wytwórczych. Towarzyszą temu opisywane przez znanego ekonomistę–futurologa Jeremy’ego Rifkina, spadające do niemal zerowego poziomu, koszty krańcowe (Rifkin, 2016). Nową normalnością staje się to, co do niedawna można by uznać za paradoksalne. Rewolucja cyfrowa wciąż bowiem kreuje wcześniej nieznanne zjawiska, kształtując nową gospodarkę i jej podmioty, wcześniej zupełnie nieznanne. Niebywale szybkie tempo przemian coraz częściej wyprzedza możliwość wcześniejszego przygotowania się na nie. Relacje oparte na podstawowej dla kapitalizmu kategorii jaką jest własność zasobów wytwórczych zastępowane są przez relacje ukierunkowane na dostęp do tych zasobów. To m.in. dzięki temu, *największa na świecie firma taksówkowa, UBER, nie jest właścicielem taksówek, najpopularniejsza na świecie firma medialna, FACEBOOK, sama nie tworzy żadnych treści, światowy gigant handlu detalicznego, ALIBABA, nie ma zapasów towarów ani magazynów, zaś największy na świecie oferent zakwaterowania, AIRBNB, nie posiada własnych hoteli* (Goodwin 2015).

Świat doświadcza tzw. czwartej rewolucji przemysłowej (*Rewolucja/Przemysł/Gospodarka 4.0*), Symbole trzech pierwszych rewolucji to: maszyna parowa, elektryczność (żarówka) i komputer. Natomiast symbolem czwartej jest sztuczna inteligencja, robotyzacja stanowiąca synergiczne połączenie świata fizycznego, cyfrowego i biologicznego (w tym technologii wszczepialnych). Dokonujące się w wyniku tego przemiany są tak głębokie i szybkie, iż trudno odmówić racji amerykańskiemu futurologowi Kevinowi Kelly’emu, który dochodzi do wniosku, że żyjemy w czasach „stawania się” i wszyscy stajemy się „nowicjuszami”. (Kelly, 2018) Wcześniej na rosnący dynamizm przemian zwracał uwagę Grzegorz W. Kołodko, m.in. w opublikowanej w 2008 r. książce pod symptomatycznym tytułem *Wędrujący świat*. Obecnie jednak owa wędrówka świata tak znacznie przyspiesza, że przekształca się niemal galop, z przy tym galopujący świat „się chwieje”, co jest wynikiem globalnie naruszonej równowagi, czego przejawem są m.in. ze sobą wysoce asymetryczne nierówności społeczne oraz narastające problemy demograficzne, przestrzenne i klimatyczne - w dodatku synergicznie sprzężone.

Rewolucja cyfrowa sprawia, że rozwiązania instytucjonalne, w tym regulacyjne i inne, stosowane w polityce społeczno-gospodarczej, coraz częściej okazują się nieprzystające do wymogów nowej gospodarki. Dochodzi do swego rodzaju regresji kulturowej, zjawiska kulturowego zakotwiczenia, zamknięcia. Tego typu opisywany w literaturze przedmiotu *lock-in effect*, efekt zamknięcia w dotychczasowych ramach systemowych i przyjmowanych w podejmowaniu decyzji priorytetach, rozwiązaniach i narzędziach, stanowi barierę rozwojową (Hryniewicz, 2012). Praktyka potwierdza, że narzędzia skuteczne w kształtowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego w cywilizacji industrialnej są utrzymywane i nadal stosowane, mimo ich ograniczonej i zmniejszającej się skuteczności, co wynika ze zderzenia się cywilizacji, przesilenia cywilizacyjnego i przechodzenia do nowej ery. Badania potwierdzają, że w warunkach nowej gospodarki tradycyjne rozwiązania i narzędzia okazują się nie tylko nieskuteczne, ale wręcz zwiększają ryzyko błędnych decyzji społeczno-gospodarczych, podejmowanych na różnych szczeblach instytucjonalnych. Potwierdzają to m.in. analizy dotyczące zjawiska uberyzacji oraz raczej nieudolne (przynajmniej dotychczas) próby jego efektywnego włączenia w tryby tradycyjnej gospodarki [*Uberworld* 2016]. Charakterystyczna jest tu skłonność do uciekania się w polityce regulacyjnej do zakazów dla tego typu nowej formy działalności lub jej znacznego ograniczania. Ma to niekiedy symptomy swego rodzaju neoluddyzmu, czyli ruchu ukierunkowanego na zamknięcie się na nowe, na postępie, zamiast szukania rozwiązań umożliwiających efektywne jego wykorzystanie (*Uberworld* 2016).

Mimo niezaprzeczalnego, ciągłego materialnego i technologicznego postępu coraz wyraźniejsze stają się przejawy występującego w skali globalnej nieładu, narastających asymetrii i dysfunkcja w sferze gospodarczej, społecznej i ekologicznej. Oraz rozmaitych

niedostosowań , w tym nienadążania popytu za podażą , co prowadzi do marnotrawnej gospodarki nadmiaru.

Stąd też chyba nigdy wcześniej dyskurs na temat przyszłości kapitalizmu nie miał tak globalnego znaczenia jak obecnie. Rangę dyskursu wyznaczają nie tylko własne doświadczenia wynikające z niedawnego kryzysu finansowego, ale w znacznej mierze także nowe zjawiska, jakie kształtują się pod wpływem ogarniającej świat rewolucji cyfrowej. Wszystko to skutkuje głębokim zakwestionowaniem założeń i zasad leżących u podstaw istniejących dotychczas teorii oraz modeli gospodarczych i społecznych, jak również towarzyszących im systemów wierzeń, jak też usprawiedliwiających je sposobów widzenia świata (Rifkin 2016, s. 35).

Kapitalizm- granice ewolucji

Postępujące w wyniku rewolucji cyfrowej fundamentalne zmiany są tym samym przejawami przechodzenia od wzorca cywilizacji przemysłowej do nowego, poprzemysłowego modelu rozwoju, nowego modelu gospodarki. efektywne wykorzystanie nowych technologii i nowych form działalności gospodarcze

Choć technologie cyfrowe, nanotechnologie, robotyzacja i sztuczna inteligencja stwarzają warunki wielkiej łatwości pomnażania produkcji dóbr (i w dodatku przy spadających niemal do zera krańcowych kosztach ich wytwarzania), co przywodzi na myśl samoczynnie napelniający się mityczny róg obfitości, to nie rozwiązuje to złożonych problemów współczesnego świata, w tym symptomów jego kryzysogennych strukturalnych dysproporcji, a zwłaszcza systemowej nieinkluzywności. Wyraża się to m.in. w narastającej częstotliwości kryzysów.

Paradoksalnie asymetrie te nasilają się. Amerykański socjolog Peter Frase, uznający że obecna faza kapitalizmu to faza schyłkowa, w dość dramatycznym tonie i to w pierwszym zdaniu swej książki pt. „Cztery przyszłości. Wizje świata po kapitalizmie” stwierdza, że „Dwa widma krążą nad Ziemią w dwudziestym pierwszym wieku, widmo katastrofy ekologicznej i widmo automatyzacji”³. Te dwa widma Frase określa jako dwa kryzysy i wiąże je z kryzysem kapitalizmu, w tym z narastającymi w skali światowej nierównościami. „O tym, kto korzysta, a kto traci na automatyzacji, nie decydują ostatecznie roboty, ale ci, którzy je posiadają. Nie można zatem pojąć pogłębiania się kryzysu ekologicznego i rozwoju automatyzacji bez zrozumienia trzeciego kryzysu, który pośredniczy przy obu wcześniejszych – kryzysu gospodarki kapitalistycznej” (Frase, 2018, s. 24). Frase łączy dysfunkcje współczesnego świata z „dystrybucją niedoboru i dostatku”, nieprawidłowościami, które z jednej strony skutkują syndromami marnotrawnej gospodarki nadmiaru, a z drugiej obszarami nędzy. „Nie da się pojmować zmiany klimatu ani automatyzacji jako problemów (lub rozwiązań) samych w sobie. Są one niebezpieczne przez sposoby, w jakie manifestują się w gospodarce poddanej maksymalizacji zysków i wzrostu wydajności, w której pieniądze i władza znajdują się w rękach niewielkiej elity” (Frase, 2018, s. 24). Zarazem wg Frase’a istnieją rozwiązania, które mogą sprawić, że „automatyzacja przyniesie wszystkim materialny dobrobyt, a nie zubożenie i rozpacz większości” (Frase, 2018, s. 24). Upatruje on te rozwiązania w zasadniczej zmianie społeczno-gospodarczego systemu, zmianie modelu polityki społeczno-gospodarczej. „Jednak te przyszłe możliwości będą wymagać zupełnie innego systemu gospodarczego niż ten, który stał się dominujący na świecie pod koniec XX” (Frase, 2018, s. 24).

---

³ (Frase 2018, s. 7). Sformułowanie to można uznać za nawiązanie do ogłoszonego przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa w 1848 r. w Londynie „Manifestu komunistycznego”, którego pierwsze zdane brzmi „Widmo krąży po Europie – widmo komunizmu” (Marks, Engels, 2006).

Przy tym doświadczenia historyczne związane z przechodzeniem od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do innej, w tym przede wszystkim przechodzenie od feudalizmu do kapitalizmu, wskazują na ewolucyjny charakter takich przemian. I choć niewątpliwie ma rację Zbigniew Madej, że formacje społeczno-gospodarcze, megasystemy „są śmiertelne”, to trudno zakładać, że może być to śmierć nagła, a nie ewolucja (Madej, 2013).

Wciąż zatem aktualne, a nawet coraz bardziej aktualne jest pytanie o przyszłość kapitalizmu w nowych warunkach, warunkach rewolucji cyfrowej. To obecnie pytanie fundamentalne ze względu na moment historyczny, przywodzący na myśl okres przechodzenia od epoki feudalizmu do kapitalizmu. U podłoża tego przechodzenia leżały fundamentalne zmiany, będące następstwem działania trzech następujących czynników (vide tab.1):

1. pierwsza rewolucja przemysłowa;
2. zmiany systemu komunikacji społecznej – tj. przejścia od rękopisów do słowa drukowanego – dzięki XV-wiecznemu wynalazkowi druku przez Gutenberga,
3. zmiany stratyfikacji społecznej – miejsce feudałów i chłopów feudalnych zajęli kapitaliści – fabrykanci i bankierzy oraz proletariatus.

Także dzisiejszy kapitalizm cechują zmiany w trzech obszarach, fundamentalnych dla charakteru megasystemu społeczno-gospodarczego:

- dokonuje się czwarta rewolucja przemysłowa, rewolucja cyfrowa, kreując tzw. Gospodarkę 4.0, czy Przemysł 4.0.
- w systemie komunikacji społecznej język cyfrowy wypiera słowo drukowane.
- towarzyszą temu zmiany w stratyfikacji społecznej, a prawdziwych kapitalistów już prawie nie ma. Obecna forma kapitalizmu to kapitalizm menedżerski z postępującą autonomizacją władzy menedżerów. Na szczycie stratyfikacji społecznej znajdują się menedżerowie i arystokracja sieciowa, a na samym dole konsumtariat, czyli warstwa nieprzystosowana do wymogów gospodarki wirtualnej.

Zatem przemiany technologiczne obok przemian w komunikacji i stratyfikacji społecznej stanowią trzy główne filary kształtujące megasystemy społeczno-gospodarcze i ich przeobrażenia. Zmiany w tych trzech obszarach stanowią podłoże zmian megasystemu, zmian formacji społeczno-gospodarczej. Ilustruje to tab. nr 1.

Tab. 1. Megasystemy społeczno-gospodarcze i przemiany cywilizacyjne (przegląd uproszczony)

Megasystemy społeczno-gospodarcze	Przemiany cywilizacyjne i ich podłoże	Główne zasoby wytwórcze Przemiany technologiczne, główne technologie i wynalazki	Początki, Epoka jej początki, istota i cechy epoki	Zmiany typu przekazu, typu komunikacji społecznej	Stratyfikacja społeczna Władza i podwładni (górne i dolne warstwy społeczne)
Feudalizm	CYWILIZACJA ROLNA	ZIEMIA	Epoka rolna Średniowiecze Manufak-turowe rzemiosło	Epoka słowa pisanego ręcznie	Feudałowie i kler /chłopi pańszczyźniani

Kapitalizm i jego rozwój	CYWILIZACJA INDUSTRIALNA	KAPITAŁ	Wiek pary – Pierwsza połowa/ koniec XVIII w.	Epoka słowa drukowanego (dzięki wynalazkowi druku przez Johannesa Gutenberga już w połowie XV w.)	Fabrykanci, bankierzy/ proletariat, pracownicy najemni
	I rewolucja przemysłowa	Maszyna parowa – wynalazek Jamesa Watta – w 1763 roku udoskonalił atmosferyczny silnik parowy zbudowany przez Thomasa Newcomena. Mechaniczne krosno tkackie 1784 r.	Produkcja mechaniczna		
	II rewolucja przemysłowa	Linia produkcyjna 1870 r. FORDYZM TAYLORYZM	Wiek elektryczności – przełom XIX i XX w. Produkcja masowa		
	III rewolucja przemysłowa	Programowalny układ logiczny (1969)	Wiek komputerów, elektroniki Produkcja zautomatyzowana przy wykorzystaniu technik komputerowych Lata 70. XX wieku		
Kapitalizm (???) post-industrialny	IV rewolucja przemysłowa (Industrie 4.0)⁴ Cywilizacja postindustrialna/ informacyjna, dygitalna Rewolucja cyfrowa Gospodarka oparta na wiedzy	WIEDZA INTERNET (1991) Inteligentne fabryki z cyber-fizycznymi systemami produkcji Internet ludzi (sieci społecznościowe i biznesowe) Internet rzeczy (inteligentna mobilność) Internet usług (inteligentne sieci i logistyka) Internet danych (inteligentne budynki i mieszkania)	Wiek zanikania bariery ludzkiej/maszyny Wiek kreatywności. Wiek dostępu Przełom XX i XXI wieku	Epoka języka cyfrowego	Netokracja (sieciowa arystokracja) Prekariat ⁵ Konsumtariat

Źródło: Opracowanie własne na podstawie A. Bard, J. Söderqvist, Netokracja. *Nowa elita władzy i życie po kapitalizmie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2006;

⁴ Przemysł 4.0 - Industrie 4.0 to pojęcie wprowadzone w 2011 przez niemieckich specjalistów z zakresu wysokich technologii Kagermanna, W-D. Lukasa, W. Wahlsteara i upowszechnione przez K. Schwaba, założyciela i przewodniczącego World Economic Forum w Davos (Schwab, 2016).

⁵ To połączenie słów *precarious* (niepewny) i proletariat. Prekariat to grupa społeczna, czyli ktoś, kto u progu kariery pozostaje albo bezrobotny, albo uzyskuje bardzo niską płaćną pracę na warunkach umowy krótkookresowej. – (Guy Standing Prekariat 2017)

Industrie 4.0: H. Kagermann, W-D. Lukas , W. Wahlster, *Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. industriellen Revolution*, 1. April 2011; oraz (Schwab,2018)

W warunkach rewolucji cyfrowej o na szczyty stratyfikacji społecznej trafia – jak to określają szwedzcy autorzy: Alexander Bard i Jan Söderqvist – „arystokracja sieciowa” – netokracja, w tym menedżerska. Najniższą zaś warstwę społeczną tworzy „konsumtariat”, czyli grupa społeczna nieprzystosowana zawodowo i mentalnie do wymogów gospodarki wirtualnej, bezwolnie ulegająca mirażom konsumpcjonizmu i terrorowi reklamy, choć w odróżnieniu od proletariatu prawie wolna od zagrożenia skrajną biedą, czy głodem (Bard, Söderqvist, 2006). Inna sytuowana w dole stratyfikacji społecznej grupa to ko *prekariat* To osob, które progę kariery, ale nierzadko i w dalszych etapach życia, nie są w stanie zdobyć pracy, albo ją pozyskują, ale na bardzo niekorzystnych warunkach, z płacą nieproporcjonalnie niską w stosunku do kwalifikacji.

Na następstwa technologicznych przemian, jakie przynosi rewolucja cyfrowa, zwraca uwagę Immanuel Wallerstein, podkreślając, iż „jest możliwe, że z tej przemiany powstaje kilka systemów-światów” (Wallerstein, Collins, Mann, Derluguian, Calhoun, 2016, s. 13). Zatem „technologia proponuje – ludzkość dysponuje” (Wallerstein, Collins, Mann, Derluguian, Calhoun, 2016, s. 83). W tym kontekście jednym z najbardziej zaniedbanych obszarów dyskursu w polityce gospodarczej jest kwestia rynku pracy. Wciąż dominują tu wzorce cywilizacji industrialnej z typowymi przejawami *lock-in effect*. W epoce rewolucji cyfrowej i robotyzacji takie podejście zawodzi i nie sprzyja wyzwaniu potencjału kreatywności jako fundamentalnego czynnika rozwojowego w warunkach modelu gospodarki opartej na wiedzy (GOW). Stąd też trudno nie zgodzić się z tezą Wallersteina, że: „Świat staje przed wyborem strukturalnie rozbieżnych szans. Przełomy stają się możliwe, gdy wystarczające wsparcie i uwaga publiczna zwrócona jest na myślenie i dyskutowanie na temat alternatywnych zamiarów” (Wallerstein, Collins, Mann, Derluguian, Calhoun, 2016, s. 15).

Z pewnością zmiany te już następują i następować będą ewolucyjnie. I być może podobnie jak w okresie przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu nie będzie pełnej świadomości tego procesu, a nowo kształtowany system, tak jak w przypadku kapitalizmu, zostanie zdefiniowany i opisany z dużym opóźnieniem. Stąd też potrzeba wnikliwych analiz tych przemian. Są one niezbędne tym bardziej, że kształtującą się postindustrialną formację społeczno-gospodarczą obecnie trudno precyzyjnie określić i prawidłowo nazwać. Nazwa kapitalizm postindustrialny, dość często używana w literaturze przedmiotu, jest problematyczna. Wobec dokonujących się przemian, rozwoju Internetu i rosnących, bezkosztowych możliwości powiększania niektórych zasobów, w tym zasobów informacji oraz wobec rozwijających się systemów o otwartym dostępie do zasobów (*open access*), podstawowa cecha kapitalizmu, jaką jest prywatna własność środków wytwórczych także ulega rozmyciu. Wskazuje to zarazem na stopniowe wyczerpywanie się skutecznych, eliminujących dotychczasowe nieprawidłowości modeli kapitalizmu, możliwości modyfikacji. Zarazem jednak charakteryzowane przez Rifkina zjawiska zerowych kosztów krańcowych, tworzą nowe perspektywy rozwojowe zarówno dla inwestorów, jak i konsumentów. Nowe technologie jednak mogą przy niewłaściwym zarządzaniu nimi prowadzić do pogłębiania się niepożądanych tendencji w rozwoju społeczno-gospodarczym, w tym tendencji takich m.in., jak postępująca koncentracja i monopolizacja wytwórczości, kapitału i bogactwa, czy narastające nierówności społeczne. O tym jak zdobycze rewolucji cyfrowej zostaną wykorzystane, przesądzać będą rozwiązania kształtujące system społeczno-gospodarczy. Nowa cywilizacja to cywilizacja wiedzy, dlatego też podstawowe znaczenie będzie miało należyte jej kształtowanie i zagospodarowywanie, tak by nie dopuszczać do jej marnotrawienia.

Fundamentalne znaczenie ma zatem inkluzywność społeczna, czyli włączanie wszystkich zasobów wiedzy społecznej w procesy rozwoju społeczno-gospodarczego (*Reforma kulturowa*, 2015). O skali inkluzywności przesądza zaś model państwa. Z wielu analiz na ten temat, w tym

m.in. z zamieszczonego w tym tomie tekstu J. Kleera wynika, że polityczno-ustrojowe modele współczesnego państwa są wielce zróżnicowane. Zaś charakterystyczny dla cywilizacji przemysłowej trend stopniowego, choć z różnego rodzaju nawrotami, ewolucji modelu państwa - *od uczestnictwa mniejszych grup w zarządzaniu państwem do modelu demokratycznego* przestaje być tak wyrazisty. Współcześnie bowiem pogłębia się zróżnicowanie politycznych modeli państwa, choć formalnie państwa europejskie są modelami demokratycznymi. W rzeczywistości modele polityczne państwa przybierają bardzo bardzo zróżnicowane formy - *od w pełni demokratycznych, poprzez mniej lub bardziej autorytarne, aż po dyktatorskie* (Kleer, 2001: 80)

Zakończenie

Porównawcze analizy w ujęciu historycznym przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu wskazują, że fundamentalne czynniki jakie doprowadziły do tego, tj. rewolucyjne przemiany technologii, zmiany systemu komunikacji społecznej oraz stratyfikacji społecznej, występują i dzisiaj. Z analiz w ujęciu historycznym wynika, że jeśli fundamentalnie zmienia się sytuacja w wymienionych trzech obszarach, to również zmienia się system społeczno-gospodarczy. Zatem opinie o zmierzchu kapitalizmu mają swoje uzasadnienie. Tym niemniej, historia gospodarcza dowodzi zarazem, że zmiany tego typu dokonują się ewolucyjnie. Ich tempo determinuje wiele złożonych czynników kształtujących rzeczywistość społeczno-gospodarczą. Pytanie sprowadza się zatem nie do tego czy nastąpi zmiana systemu społeczno-gospodarczego, ale do tego, kiedy to nastąpi. Ale na takie pytanie wciąż nie ma jednoznacznej odpowiedzi. Jedynie Immanuel Wallerstein określa tę perspektywę na 20-40 lat, co obecnie wydaje się dość problematyczne. System kapitalistyczny bowiem co prawda słabnie, ale wciąż jeszcze wykazuje znaczny potencjał.

Wiele wskazuje, że o tempie przekształcania się kapitalizmu w inną formację przesądzać będzie polityczny model państwa ukierunkowanie przemian na inkluzywność społeczną, tj. na rozwiązania ograniczające ryzyko narastania nierówności społecznych i wykluczenia społecznego, ryzyko negatywnych zjawisk prowadzących do - tak charakterystycznego obecnie dla świata - marnotrawstwa zasobów wytwórczych i występującego w wielu krajach pogarszania się jakości życia licznych grup społecznych (Reforma kulturowa, 2015). Ogrom zasobów informacji, wizualność, komunikacyjność i potencjał wolności, jaki przynoszą informacyjne technologie cyfrowe, sieci, to potencjał nowoczesności trudny do oszacowania, ale też tworzący niepowtarzalne szanse przemian i szanse urzeczywistnienia wyrażonej przez Ericha Fromma wiary w „humanistyczny renesans”. Fromm podkreślał, że „w historycznie bardzo krótkim czasie człowiek osiągnął punkt, w którym nie musi już poświęcać większej części swych sił na zdobywanie pokarmu jak zwierzę, ale może oddać się rozwojowi swoich zdolności jako celowi samemu w sobie” (Fromm 2013, s. 29). Oceniał, że „Przesłanki materialne są ustalone tak, że miejsca przy stole starczy dla wszystkich. Żaden człowiek na świecie nie może być nigdy więcej wykluczony” (Fromm 2013, s. 29). Nieprzypadkowo też obecnie intensyfikuje się dyskurs na temat gwarantowanego bezwarunkowego dochodu podstawowego (Szlinder, 2018) O tym, czy postęp technologiczny i materialny zaowocuje postępek społecznym, zadecyduje przyszłość.

Bibliografia

- Akerlof G.A., Shiller R. J. (2017), *Złocić frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa*: , PTE, Warszawa, 2017
- Amable, B. (2003). *The diversity of modern capitalism* . Oxford: Oxford University Press.

Anzilotti E. (2017) *The End Of Capitalism Is Already Starting–If You Know Where To Look* <https://www.fastcompany.com/40467032/the-end-of-capitalism-is-already-starting-if-you-know-where-to-look>

Atkinson A. (2017), *Nierówności. Co da się zrobić?*, Wyd. Krytyka Polityczna, Warszawa, 2017

Bałtowski M. (red.) (2016), *Ekonomia przyszłości*, PWN , Warszawa 2016

Barber B. (2007), *Dżihad kontra McŚwiat.*, MUZA, Warszawa 2007

Bard J., Söderqvist J. (2006) *Netokracja. Nowa elita władzy i życie po kapitalizmie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa

Campbell, J. L. (2010). *Institutional reproduction and change*. In G. Morgan, J. L. Campbell, C. Crouch, O. K. Pedersen, & R. Whitley (Eds.), *The Oxford handbook of comparative institutional analysis* (pp. 87–115). Oxford: Oxford University Press

Collier P (2017), „*How to save capitalism from itself* Paul Collier on the new pragmatism., <https://www.the-tls.co.uk/articles/public/how-to-save-capitalism/> (data dostępu:22.12.2017)

Collier P (2018), *The Future of Capitalism. Facing the New Anxieties*, Allen Lane, Penguin Books, Londyn

Deaton A. (2013), *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality*, Princeton University Press, Princeton;

Deaton A (2014), *Przez ciemność w stronę jaśniejszej przyszłości*, w: *Gospodarka za 100 lat. Najważniejsi ekonomiści przewidują przyszłość*, red. I. Palacios-Huerta, Kurhaus Publishing, Warszawa;

Deaton A. (2016), *Wielka ucieczka. Zdrowie, bogactwo i źródła nierówności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Drucker, P. F. (1993). *Post-Capitalist Society*. HarperInformation

Farkas B. (2016) *Models of Capitalism in the European Union .Post-crisis perspectives*, Palgrave Macmillan UK

Frase P. (2018), *Cztery przyszłości. Wizje świata po kapitalizmie*, PWN, Warszawa

Fromm E. (2013), *O byciu człowiekiem*, Vis-a-Vis Etiuda, Kraków

Galbraith J.K. (2011), *Ekonomia w perspektywie*, PWE, Warszawa,

Guy Standing Prekariat (2017). *Nowa niebezpieczna klasa*, PWN, Warszawa, 2017

Hardt Ł. (2013), *Studia z realistycznej filozofii ekonomii*, C.H. Beck, Warszawa

Hryniewicz J.T. (2012), *Stosunki pracy w polskich organizacjach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa

Immanuel Wallerstein and Sasha Lilley: *Wallerstein on the End of Capitalism* Published on May 9, 2017 in *Decomposition of State and Representative Institutions/Expressions of Crisis/Mass Dispossession* <http://intercommunalworkshop.org/wallerstein-end-capitalism/>

Industrie 4.0: Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. industriellen Revolution, VDI-Nachrichten, April 2011

Industrie 4.0 Plattform

International Monetary Fund. 2017. World Economic Outlook: Gaining Momentum? Washington, April, - Chapter 3 : Understanding the Downward Trend in Labor Income Shares, s. 121-171

Kagermann, H., W. Wahlster and J. Helbig, eds., 2013: *Recommendations for implementing the strategic initiative Industrie 4.0: Final report of the Industrie 4.0 Working Group*

Keynes J. M. (2003), *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, PWN, Warszawa 2003

Keynes J. M. (1933), *The General Theory and After*, part 2, w: *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, t. 14, Palgrave Macmillan, London.

Kleer J. (2018) *Europa i przesilenia cywilizacyjne*, Biuletyn PTE, 2018, nr 2

Kołodko G.W. (2013), *Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszłości*, Prószyński i S-ka, Warszawa,

Kukliński A. (2010), *Polonia Quo Vadis*, Biuletyn PTE, nr 6/2010 s. 37 (także na http://www.pte.pl/pliki/pdf/biuletyn_pte_spec_2010.pdf)

Luttwak E. (2000), *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani światowej gospodarki*, Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie

Madej Z. (2013), *Megasystemy są śmiertelne*, w: *Kryzysy systemowe*, red. E. Mączyńska, J.J. Michałek, J. Niżnik, Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” PAN, Warszawa

Marks K, Engels F. (2006), *Manifest Komunistyczny*, Wyd. Biblioteka Analiz, Warszawa

Mason, P. (2015), *PostCapitalism: A Guide to our Future*. Allen Lane. .

Mason P, Three dynamics leading to post-capitalism" 25 Jun 2017

Korody. N. Architecture after capitalism, in a world without work".

Mączyńska E. (2016), *Inkluzywność jako cecha przyszłego ładu społeczno-gospodarczego*, w: M. Bałtowski (red.) *Ekonomia przyszłości*, PWN, Warszawa

Mączyńska E. (2018), *Chaos w gospodarce globalnej i potrzeba instytucjonalnego ładu*, Biuletyn PTE, 2018, nr 2

Mączyńska E., P. Pysz (red.) (2018), *Ordoliberalizm i społeczna gospodarka rynkowa*, Warszawa, PTE

McMurtry J. (2013), *The Cancer Stage of Capitalism: From Crisis to Cure*, Pluto Press, Londyn

Meadows D, Meadows D., Behrens W. III, Randers J. (1973), *Granice wzrostu*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa

Nowa encyklopedia. Kapitalizm <http://nowa-e.blogspot.com/2015/02/kapitalizm.html>

Piketty T. (2015), *Kapitalizm XXI wieku*, Wyd. Krytyka Polityczna, Warszawa.

Polanyi K. (2003), *Wielka transformacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa ,

Rapacki R. (2018), *Model kapitalizmu w Polsce. Zagrożenia i pożądane kierunki zmian*, Konferencja nt. "Ekonomiści o zagrożeniach dla polskiej gospodarki". , PTE, Warszawa, 24 kwietnia

Reforma Kulturowa 2020–2030–2040. Sukces wymaga zmian, 2015, KIG Warszawa

Rifkin J. (2016), *Spółczesność zerowych kosztów krańcowych. Internet przedmiotów. Ekonomia współdzielenia. Zmierzch kapitalizmu*, Studio Emka, Warszawa

Rist G. (2016), *Urojenia ekonomii*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa

Roubini N., Mihm S. (2011), *Crisis, Economics - a Crash Course in the Future of Finance*, New York, The Penguin Press,

Schwab K. (2016), *The Fourth Industrial Revolution*, World Economic Forum, Geneva, Switzerland.

Schwartz P. (1 March 1993). "Post-Capitalist". WIRED.

Smith A. (2007), *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1–2, tłum. S. Wolff, O. Einfeld, Z Wydawnictwo Naukowe PWN, wyd. II Warszawa

Sombart, W. (1928): *Der moderne Kapitalismus; historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart ...*München, Leipzig, Duncker & Humblot,

Standing G. (2017), *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, PWN, Warszawa

Stiglitz, J. E. (2015), *Cena nierówności. W jaki sposób dzisiejsze podziały społeczne zagrażają naszej przyszłości?* Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa

Stiglitz J.E. (2010), *Freefall. Jazda bez trzymanki*, PTE, Warszawa

Stuart T. (2009), *Waste: Uncovering the Global Food Scandal*, Publisher: W. W. Norton & Company, New York

Summers L.H. *IMF Fourteenth Annual Research Conference in Honor of Stanley Fischer*, November 8, Washington, 2013 *The State of the World's Children 2015: Reimagine the future*.OECD, 2015

Szlinder M (2018), *Bezwarunkowy dochód podstawowy. Rewolucyjna reforma społeczeństwa XXI wieku*, PWN, Warszawa

The end of capitalism has begun (2015),

<https://www.theguardian.com/books/2015/jul/.../postcapitalism-end-of-capitalism-beg...>

Uberworld, The world's most valuable startup is leading the race to transform the future of transport ,”The Economist”, Sep 3rd 2016

Wallerstein I., Collins R., Mann M., Derluigian G., Calhoun C. (2016), *Czy kapitalizm ma przyszłość?*, Dialog, Warszawa

Weizsäcker E.U., Wijkman A. (2018), *Ejże! Kapitalizm, krótkowzroczność, populacja i zniszczenie planety*, Raport Klubu Rzymskiego, IBS, Politechnika Warszawska, Warszawa

Wilkin J. (2014), *Dlaczego ekonomia straciła duszę?* Biuletyn Ekonomiczny PTE, Warszawa, s. 15–20

Wilkinson R, Pickett K. (2011), *Duch równości Tam gdzie panuje równość, wszystkim żyje się lepiej* Wydawnictwo: Czarna Owca,

Wolff, R.D. (2012), *Democracy at Work: A Cure for Capitalism*. Chicago: Haymarket Books.